

חיוב מזונות

לבן המתנכר לאביו

פתיחה

כתב הרמב"ם¹:

"הגרובה אין לה מזונות אף על פי שהיא מניקה את בנה אבל נותן לה יתר על שכרה דברים שהקטן צריך להן מכסות ומאכל ומשקה וסיכה וכיוצא בזה, אבל המעוברת אין לה כלום.

שלמו חדשיו וגמלתו אם רצת המגורשת שיהיה בנה אצלה אין מפרישין אותו ממנה עד שיהיה בן שש שנים גמורות אלא כופין את אביו ונותן לו מזונות והוא אצל אמו, ואחר שש שנים יש לאב לומר אם הוא אצלי אתן לו מזונות ואם הוא אצל אמו איני נותן לו כלום, והבת אצל אמה לעולם ואפילו לאחר שש".

הרמב"ם מחדש לנו חידוש שכל חיוב מזונות האב כלפי הבן מגיל שש ומעלה הוא רק בתנאי שהוא אצלו, אך אם הבן אצל אימו, אין האב חייב לזון אותו. חידוש זה אינו נזכר בדברי הגמרא, ונתקשו הפוסקים מהיכן הוציא הרמב"ם דין זה ומה טעמו, דכיוון שיש לאב חיוב מזונות, כיצד החיוב פוקע בכך שהבן אינו בא אליו.

והנה היה מקום לומר שחיוב המזונות של אב כלפי בנו הינו תלוי בזכות האב לגדל את בנו. כלומר שחיוב המזונות הוא לפי מגורי הבן, וכיוון שהבן אצל אביו, הרי אביו חייב במזונותיו, אך במקום שאין לאב אפשרות לממש את זכויותיו ושיהיה בנו אצלו, אין הוא חייב גם בחובות כלפיו².

אולם נראה שאלו שני דינים חלוקים ושאלת מקום הימצאות הבן אינה תלויה כלל בשאלת חיוב המזונות של האב כלפי בנו. המדד למקום הימצאות הבן אינו זכות של האב אלא תלוי בטובת הבן³. לעומת זאת חיוב המזונות נובע מהיות האב, אב על בנו, ולכן אין הדבר תלוי זה בזה.

וכן מוכח מכך שהבת אצל אימה לעולם ואפילו לאחר שש, ודבר זה נובע מכך שטובת הבת להיות אצל אימה "מפני הנהגת טכסיסיה במלאכה ובצניעות"⁴ "וכדי שתתיסר מאמה ולא תאחז בידה

¹ אישות כ"א י"ז

² עיין בצ"א חלק ט"ז סימן מ"ד שכך משמע מדבריו.

³ וכמו שהניח הרמב"ן בתשובות המיוחסות סימן ל"ח, בדברו בענין הבן והבת אצל מי:

"דאע"ג דמצד הדין וכו' לעולם צריך לדקדק בדברים אלו אחר מה שיראה בעיני בית דין בכל מקום ומקום שיש בו יותר תיקון וכו' לחזור אחר תיקונן".

וביאר דבריו בתשובות דרכי נועם שאלה כ"ו:

"כי חכמי התלמוד אמרו על הסתם, דסתם דמילתא הבת אצל האם והבן גם כן בקטנותו ואחר כך עם האב וכו' שכל זה תיקון הולד על הסתם, אבל אם ראו ב"ד שאין בזה תיקון אלא אדרבא קלקול, מחזירין אחר תקנתן כפי ראות עיני הדיינים. וכל הפוסקים הסכימו לזה שהכל תלוי כפי ראות עיני ב"ד מה שהוא תיקון לולד".

⁴ מאירי כתובות מ"ו ע"ב

דרך פריצות⁵, ולכן פוסק הרמ"א⁶ שאם טובת הבת לישוב עם אביה, אז היא אצל אביה. ובכל זאת כאשר היא אצל אימה, מוטל על אביה לפרנס אותה וכופין אותו על כך.

וכן מוכח מדברי הרמב"ם גופא, שחידש חידוש נוסף שהבן אצל אימו עד גיל שש, ובכל זאת האב חייב לזון אותו כדין מזונות קטני קטנים⁷.

א"כ, יש להבין כיצד יכול האב להיפטר מליתן מזונות בטענה שהבן אינו אצלו.

מקור חיוב האב לזון את בנו

והנה מקור חיוב של האב לזון את בנו מגיל שש ומעלה הוא בדברי הגמרא בכתובות⁸:

"אמר רבי אילעא אמר ריש לקיש משום רבי יהודה בר חנינא: באושא התקינו, שיהא אדם זן את בנו ואת בנותיו כשהן קטנים.

איבעיא להו: הלכתא כוותיה, או אין הלכתא כוותיה? תא שמע: כי הוה אתו לקמיה דרב יהודה, אמר להו: יארוד ילדה ואבני מתא שדיא! כי הוה אתו לקמיה דרב חסדא, אמר להו: כפו ליה אסיתא בצבורא, וליקום ולימא: עורבא בעי בניה, וההוא גברא לא בעי בניה! ועורבא בעי בניה? והכתיב: לבני עורב אשר יקראו! לא קשיא: הא בחיורי, הא באוכמי. כי הוה אתי לקמיה דרבא, אמר ליה: ניחא לך דמיתזני בניך מצדקה?

ולא אמרן אלא דלא אמיד, אבל אמיד - כפינן ליה על כרחיה, כי הא דרבא כפייה לרב נתן בר אמר, ואפיק מיניה ד' מאה זוזי לצדקה".

מבואר בסוגיא שאין הלכה כתקנת אושא, ואין חיוב על האב לזון את בנו מגיל שש, אלא רק מכריזים עליו שהוא כתנין ועורב שאינו דואג לבניו. אולם במקום שהוא אמיד כופים אותו, ומבאר רש"י שם שהטעם הוא: "לא יהא אלא צדקה בעלמא ואפי' אין בניו", כלומר הטעם הוא מדין צדקה, וכן פשטות דברי הגמרא המוכיחה מכך שרבא כפה על הצדקה.

א"כ, ישנם ב' סוגי כפיה, ישנה כפיה בדברים מדין חיוב מזונות שמכריזים עליו בציבור שהוא אכזרי, וישנה כפיה בשוטים מהלכות צדקה, שכאשר הוא אמיד, כופים אותו⁹.

וכך נפסק ברמב"ם¹⁰ ובשו"ע¹¹. אלא שלשונם הוא "מאכילן עד שיגדלו כתקנת חכמים", ומשמע מדבריהם שישנו חיוב על האב לזון מתקנת אושא, וצ"ב שהרי משמע בגמרא שאין חיוב מדין תקנת אושא וכפי שפירש רש"י. ובאמת עיין **בביאור הגר"א**¹² שכתב על דבריהם 'צ"ע', וכוונתו כנ"ל שהבן מדבריהם שנפסק כתקנת אושא, ואילו בגמרא מבואר שלא נפסקה הלכה כתקנת אושא.

⁵ שטמ"ק שם.

⁶ אבה"ע פ"ב ז' בשם המהר"ם פדוואה

⁷ וגם הראב"ד שם שחלק, וסובר שהבן אצל אביו מתחילה, זהו רק מפני שצריך ללמדו תורה, אך לא נחלק עקרונית.

⁸ מ"ט ע"ב.

⁹ אלא שנחלקו בזה הרמב"ם אישות פ"ב ה"ו עם הרשב"א כאן האם יורדים לנכסיו או כופים אותו בגופו.

¹⁰ אישות י"ב י"ד

¹¹ אבה"ע ע"א ס"א

¹² סק"ב שם

ולתרץ זאת אפשר לומר שהרמב"ם והשו"ע לומדים שגדר תקנת אושא לזון בניו ע"מ שלא להיות
אכזרי על בניו כעורב וכתנין, איך אין יורדים לנכסיו, וכך אכן נפסק בגמרא¹³.

וכך נראה כוונת הגרא"י קוק¹⁴:

"ואף על פי שהגרא"א בביאוריו תמה על הלשון של השו"ע, שכתב ע"ז שהוא מתקנת חכמים,
וסיים בצ"ע שם בסק"ב. וכוונתו ז"ל היא משום דבמסקנא שם מסקינן דכפו ל"י אסיתא
בציבורא, ואין כופין אותו, נראה דאין זה מתקנת חכמים, אלא מצוה בעלמא, אבל לא רק
מחובת צדקה, כי - אם יותר מזה, שהרי סוף סוף מכלימין אותו ע"ז ואמרי" עורבא בעי בני
ההוא גברא ל"ב בני, כמבואר שם".

ועכ"פ יש לנו כאן ב' חיובים, חיוב שלא להיות אכזרי שמכריזים עליו, אלא שנחלקו בו רש"י
והרמב"ם אם הוא תקנת אושא. וחיוב כאשר הוא אמיד מדין צדקה.

הסברי רבותינו האחרונים

ועתה נשוב ונחדד את השאלה, כיצד לאחר שש כיצד יכול האב להפקיע חיוב המזונות, הן מצד חיובו
שלא להיות אכזרי, והן מצד חיוב צדקה המוטל עליו.

וביאר בחלקת מחוקק¹⁵:

"ויש ליישב בדוחק כשהבן אינו רוצה להפרד מאמו יש לאב לומר אין עלי חיוב צדקה
לפרנסו כל זמן שאין שומע לקולי להיות אצלי ללמדו תורה ושאר דברים".

ומשמע מדבריו שזה קנס על הבן, על שאינו שומע בקול אביו. ודברים אלו צ"ב רב וכפי שהקשה
הגרא"י קוק¹⁶:

"ובאמת התי" של הח"מ הוא דוחק כמו שכתב בעצמו, שהרי היכן מצאנו שנהי' מענישים
את הקטן בן שש שנים שנוטה דעתו אחר אמו, להפקיע ממנו זכות שמגיע לו ע"פ צדקה, וכי
בר עונשין הוא".

ניתן לבאר באופן אחר, שהואיל והאם מחזיקה את הבן אצלה וככל הנראה היא מסיתה את הבן
כנגדו¹⁷, על כן קנסו אותה שתהיה היא מחויבת ליתן מזונות לבן. וכך ניתן להבין בתירוצו של
הגרא"י קוק:

"אלא שחובת האב ליתן לו מזונות קבעו רק כשהוא אצל אביו, ואם אמו מעכבת היא חייבת
ליתן המזונות, ואם אין לה, או שאינה רוצה ליתן לו מזונות, בודאי שלא יניחו את הילד
לרעוב ומחזירין אותו אצל אביו, כדי שיגדלו ויתפרנס".

¹³ ובדעת הגרא"א שלא למד כן, אפשר לדון האם חיוב מזונות עד שיהיו בני שש הוא מתקנת אושא או שהוא חיוב אחר,
עיין ר"ן כ"ח ע"ב מדפי הר"ף, **ואבנ"מ** ע"א סק"ג בשם המהר"ם מלובלין.

¹⁴ שו"ת עזרת כהן סימן נ"ז

¹⁵ אבה"ע פ"ב סק"ט וכן הביאו **הב"ש** סק"ח שם

¹⁶ עזרת כהן שם

¹⁷ בדבר זה, האם יכולה האם לעכב את הילד אצלה, נחלקו בזה גדולי האחרונים, **המהר"י בן לב** ח"א כלל י"ב שאלה
ע"ב **והמהר"י אלשיך** שאלה ל"ח עם **המגיד משנה** שם, **הח"מ** הנ"ל **והמב"ט**. ומ"מ גם אם יכול האב לכוף שיהיה אצלו,
הואיל והיא מעכבת קנסו אותה.

אכן מניין לרמב"ם לחדש חיוב מזונות על האם, דבר שלא נרמז בש"ס כלל¹⁸.

הסבר המנחת אברהם

לעיל הבאנו שמוטל על האב חיוב מזונות משני צדדים, וחיוב המזונות באינו אמוד ליתן צדקה הוא כפייה בדברים. וביאר הגר"א שפירא¹⁹, שמה שמכריזים עליו שלא יהיה אכזרי הוא גופא גדר החיוב. כלומר שבכל אופן שאין להגדיר את האב כאכזרי לא יהיה חייב במזונות.

לפי זה מובנים היטב דברי הרמב"ם והשו"ע שאין האב חייב לזון את בנו כשאינו רוצה לבוא אצלו, שכיוון שהגדר הוא שלא להיות אכזרי, לכן, במקום שהוא מציע לבנו להיות אצלו ולזון אותו שם "אין בכך מידת אכזריות ואימוץ הלב מעניות בנו".

וכיסוד הדברים הנ"ל מצאתי כבר בדברי החכמת שלמה²⁰. דעל מה שכתב השו"ע הנ"ל, שהבת אצל אימה לעולם ואפילו לאחר ו', והמשיך לפרט השו"ע שאם היה האב ראוי לצדקה מוציאין ממנו מזונות בעל כורחו. דקדק החכמת שלמה:

"נראה דדוקא אם הי' ראוי לצדקה אז כופין אותו אבל אם אינו ראוי לצדקה שמבואר בסימן ע"א שמכריזין עליו בזה אין דינו להכריז כיון שיש לו טענה שרוצה לזון רק שתהיי עמו נהי דאין הדין עמו מ"מ אין מכריזין כיון שרוצה לזון דאלי"כ לא הו"ל להמחבר לפרש רק לכתוב שבוה דינו כמבואר בסימן ע"א אלא ודאי שאין דינו שוה".

ומבואר שכל שהאב רוצה לזון את בתו, אע"פ שכאן הדין שנשארת עם אימו, מ"מ כבר אינו אכזרי, ולכן אין מכריזין עליו, ורק משום החיוב הנוסף מדין צדקה אז כופין עליו ליתן, ודו"ק.

א"כ מבואר היטב, מדוע כאשר הבן נשאר אצל האם יכול האב לומר שאם אינו אצלי אינו נותן לו מזונות, שכיוון שכל החיוב מדין אכזריות, והוא מציע לו אפשרות להיות ניזון, אי"ז אכזריות. אמנם כל זה ניחא רק לגבי פטור האב מחיוב מזונות מדין אכזריות, אך מהרמב"ם עולה שגם באמיד אינו חייב לזון אם אין הבן רוצה לבוא אצלו, ומדוע שיפטר מחמת כן מחיוב הצדקה? וכפי שאכן רואים בחכמת שלמה שאף שאין האב אכזרי מ"מ אינו נפטר מחיוב צדקה לביתו.

ועיין במנחת אברהם הנ"ל שמתייחס לכך וככל הנראה כוונתו ליישב שגם מצד מצוות צדקה כיוון שמציע האב לבנו לגור בביתו ולזון שם, וכפי שאכן ראוי על פי הדין, א"כ אין להחשיבו כמי שאינו מוכן ליתן צדקה המוטלת עליו.

אך הרי כבר הבאנו את קושייתו של הגר"א קוק הנ"ל שלא מצאנו ששוללים מילד את מזונותיו משום התנהגותו. ובשלמא בעני בוגר אפשר לומר שאין כאן סירוב מצד העשיר אם מוכן לזון בתנאים מסויימים. אבל לגבי בנו הקטן, עד כמה שאין בכוחנו או ברצוננו לכופו לדור עם אביו, וזו המציאות הנתונה לפני בה"ד, כיצד יפטר האב מחיוב הצדקה כלפיו?

¹⁸ ואפשר שכוונת הגר"א קוק לדברי המהר"י בן לב, שהוא בהערה לעיל, שאין חיוב מזונות על האם, אלא שעד כמה שהיא מוכנה לזון יכולה לעכב את הבן אצלה, ועיין.

¹⁹ מנחת אברהם חלק א' וחזרו ונשנו הדברים בהרחבה בחלק ג' סימן ד' ובתחומין חלק ט"ז.

²⁰ אבה"ע שם

גדר איסור לא תעשה במצוות צדקה

וליישב הדברים נתבונן בגדר חיוב צדקה גופא.

דהנה הקשו רבותינו הראשונים²¹ כיצד ניתן לכפות על הצדקה והרי כל מי"ע שמתן שכרה בצידה אין כופין עליה? ותירץ ר"ת שמדובר בכפיה בדברים או שקיבלו אנשי העיר עליהם חיוב צדקה זה. ור"י תירץ שכופים מצד הלאו של 'לא תאמץ ולא תקפוץ'. וכדעת ר"י כן פסק הרמב"ם²² שכופים ויורדים לנכסיו.

והקשו רבותינו האחרונים²³ מדוע נחלק ר"ת על דברי ר"י, שלכאורה דבריו פשוטים שבצדקה מלבד העשה יש לאו ומדוע לא תירץ ר"ת כן?

קושיא נוספת מצינו בדברי רבותינו האחרונים²⁴ על דברי רב יוסף²⁵ דשומר אבידה פטור מליתן פרוטה לעני משום שהעוסק במצווה פטור מן המצווה. וקשה שהרי כל הפטור של עוסק במצווה הוא רק כלפי מצוות עשה, אבל כלפי מצוות לא תעשה ודאי שאינו נפטר, וכי מי שעוסק במצווה יכול לאכול נבילות וטריפות?. וכיוון שמי שאינו נותן צדקה עובר בלאו, אי"כ מדוע בשל היותו עוסק במצוות השבת אבדה יהיה פטור מן הצדקה?

אכן ביאר הגר"א שפירא²⁶ ע"פ דברי הרמב"ם בספר המצוות²⁷ בהגדירו את הלאו של מצוות הצדקה:

"שהזהירנו שלא למנוע צדקה והרחבה מהאביונים מאחינו אחר שנדע חולשת ענינם ויכלתנו להחזיק בהם והוא אמרו יתעלה (שם) לא תאמץ את לבבך ולא תקפוץ את ירך מאחריך האביון. וזה אזהרה מלקנות מדת הכליות והאכזריות שתמנע מעשות הראוי".

מבואר בדבריו שטעם הלאו הוא שלא היה אדם אכזרי. ושוב, כמו בחיוב מזונות, מחדש לנו הגר"א שפירא שאין זה רק הטעם אלא גדר הלאו. ולפי זה מובן מדוע עוסק במצוות השבת אבידה פטור מהלאו דצדקה כיוון שסוף סוף אינו נוהג באכזריות ובאימוץ הלב כלפי העני!²⁸

על פי יסוד זה, אף ביאר מדוע ר"ת לא תירץ כדעת ר"י שיש כפייה מצד הלאו, משום שגם אם נכפה על מצוות צדקה ונחייב אותו לתת, אמנם את העשה של מצוות צדקה הוא יקיים, אך את הלאו הוא לא יקיים, שהרי רוע לבבו עדיין נשאר, ואין משמעות לכפייה.

מה סובר ר"י? מדוע לדעתו אפשר לכפות על הלאו?²⁹

נראה ליישב ע"פ קושיא נוספת, דהנה יש להקשות מה מועיל כפיה בצדקה הרי אם אינו רוצה ליתן, איך יזכו בו עניים ואיך יקיים מצוות צדקה³⁰. ודוחק לומר שהוא מדין הפקר ב"ד הפקר.

²¹ תוספות כתובות מ"ט ע"ב, ב"ב ח' ע"ב ועוד

²² מתנות עניים ז' י'

²³ עיין לדוגמא חידושי הגר"נ פרצוביץ אות קנ"ה

²⁴ בית יעקב כתובות מ"ט ע"ב, מהרצ"ח סוכה כ"ה ע"א וט"ז חו"מ רס"ו סק"ה.

²⁵ ב"ק נ"ו ע"ב, ב"מ כ"ט ע"א

²⁶ הובא ב'מעמק אברהם' עמודים צ"א - ק"ז וב'שיעורי מרן הגר"א שפירא' בשיעור אחד עשר - כפייה על הצדקה (המשך).

²⁷ מצוות ל"ת רל"ב

²⁸ תירוצו זה אינו נזכר בספרים הנ"ל, אך כך נאמר מפי הגר"י שפירא שליט"א בשיעור כללי בשנת תש"ע בישיבת מרכז

הרב. וכן תירץ הקה"י ח"ו סימן ל"ט.

²⁹ עיין בשיעורים הנ"ל מה שכתבו ליישב באופן אחר.

³⁰ לכאורה אם יש שיעבוד נכסים, אין מקום לקושייתו, עיין בחידושי הגרש"ר ב"ב סימן י' אות י'.

ונראה ביאור העניין ע"פ מש"כ הרמב"ם³¹ שכל דין כפייה בצדקה הוא דווקא בפניו, אבל שלא בפניו אין יורדים לנכסיו. וצ"ב שאם יש דין כפייה מדוע זה תלוי האם הוי בפניו או לא³².

ונראה שאם זה בפניו אז נחשב שיש לו רצון בנתינת הצדקה ואז יכולים עניים לזכות³³.

לפי"ז מבאר הגר"א שפירא את שיטת ר"י והרמב"ם שכופים מצד הלאו, שכיוון שהוא בפניו הדבר פועל על מידות נפשו, וע"י הכפייה מקיים מצוות צדקה ואינו עובר על הלאו של 'לא תאמץ'. משא"כ כאשר אינו לפניו אע"פ שיש חובת צדקה מצד מצוות 'העשה' שבדבר, מ"מ מצד ה'לאו' אי אפשר לכפות שכיוון שאינו לפניו אי אפשר לומר שהוא מקמץ או מתאכזר. ולכן לדעת ר"י והרמב"ם ניתן לכפות מצד הלאו, שהכפייה רק כשהוא לפניו ואומר שהוא רוצה.

ביאור הדברים ע"פ הנ"ל

ועתה נשוב למה ששאלנו בשיטת הרמב"ם הפוטר את האב ממזונות כאשר אין הבן רוצה לבוא אצלו. וכיצד יוכל להפטר מחיוב צדקה שעליו מחמת כן?

ולפי מה שנתבאר עד כה, הנה מצוות צדקה מורכבת ממצוות עשה וממצות לא תעשה. ושתי מצוות אלו אינן תלויות זו בזו, שלעיתים רק המצוות עשה מוטל עליו ולא הלאו. שהרי אם אינו אכזרי אמנם אינו עובר על הלאו, אך עדיין מחוייב מצד העשה.

והנפק"מ, כמו שנתבאר, שעל העשה אין לכפות, שהרי אין כופין על מצוות עשה. ורק על הלאו יש לכפותו.

מעתה, כיוון שהן חיוב המזונות הרגיל, והן הלאו של הצדקה מחייבים רק במדה שיש כאן אכזריות, ממילא כשם שהסברנו שהאב פטור מחיוב המזונות באופן שאין בנו בא אצלו כיוון שאינו אכזרי, כך גם יהיה פטור מחיוב הצדקה הנובע מהלאו.

ואולם לפי זה, אמנם באמת אין לכפות את האב לא בשוטים ולא בדברים, אבל חיוב מצוות עשה של צדקה עדיין מוטל עליו, רק שאין כופין על מצוות עשה.

ולפי דרכנו עולה שאין לכפות בדברים, לדעת הרמב"ם, מצד המצוות עשה, ודלא כשיטת ר"ת הנ"ל.

³¹ מתנות עניים ז' י'

³² עיין קצות החושן ל"ט סוף סק"א מש"כ ליישב.

³³ כ"כ בשיעורי ר' אלחנן ב"ב ה'